

“Маҳосин ал-шариа” асарида келтирилган фикҳий қоидалар таҳлили

Хакимова Н.А.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Исломшунослик ва ислом
цивилизациясини ўрганиш ICESCO кафедраси ўқитувчиси

+998909320082

nigora_24@yahoo.com

Манбаларда фикҳий қоидалар фикҳ илмининг руҳи, дейилган¹. Қаффол Шошийнинг “Маҳосин ал-шариа”² асарини тадқиқ қилиш жараёнида, фикҳий қоидаларнинг манбада тарқоқ ҳолда мавжуд эканлигини гувоҳи бўлдик. Қуйида мазкур фикҳий қоидаларнинг баъзиларини кўриб чиқишга ва уларни лавзий жиҳатдан икки манба, яъни маҳосин асарининг Оксфорд кўлёмаси³ ва асарнинг Али Самак тамонидан 2007 йилда таҳқиқ кўринишида нашри⁴ асосида қиёсий таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Тадқиқотимиз давомида Оксфорд кўлёмаси асосий манба сифатида танлаб олинди.

1. أن الله خلق الخلق ليعبده و ركب فيهم العقول ليعرفوه

“Аллоҳ мавжудотларни (*инсонларни*) ўзига ибодат қилиш учун яратди, улар Аллоҳни танишлари учун уларга ақл берди”⁵.

“Маҳосин” асарида мақсадлар ҳақида гап борар экан, уларнинг энг аввали ва асосийси яъни, мавжудотларнинг яратилишидан бирламчи мақсад Аллоҳга ибодат қилиш эканлигига урғу берилади. Мавжудотлар орасидан эса, Аллоҳни таниш (англаш) учун уларнинг баъзиларига ақл берилди, дейиш билан албатта инсон назарда тутилмоқда. Қаффол Шошийнинг “инсон бу ақл ато қилинган тирик мавжудотдир” қабилидаги қараши ўз ибтидосини Арасту анъаналаридан олганлиги шубҳасиз. Бу фалсафий қоиданинг шарҳсиз келтирилиши,

¹ Х. Аминов, С. Примов. *Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари. Мовароуннаҳр, Тошкент, 2017* Б.260.

² Қаффол Шоший ислом илмларига оид бир қанча китоблар муаллифидир. Муаллифнинг бошқа асарлари ҳақида маълумот олиш учун қаранг: Мухамедов, Н. А. (2014). *Хазрат Имам Абу Бакр Каффал Шаши – муҳаддис из Ташкента. Peoples of eurasia. history, culture and interaction problems, 130.*
http://www.sociosphaera.com/files/conference/2014/k-04_05_14.pdf#page=130

³ *Oxford University, Bodleian Library, Ms Huntington 259 (мақоладаги иқтбосларда “Маҳосин” шаклида берилади)*

⁴ Қаффол Шоший. *Маҳосин ал-шариа. – Ливан.: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2007 (мақоладаги иқтбосларда “Али Самак” шаклида берилади)*

⁵ *Маҳосин, 76-а; Али Самак, Б.29. (лавзий фарқлар мавжуд эмас)*

муаллифнинг юнон фалсафасидан қай даражада таъсирланганидан далолат беради. Шу билан бирга, илоҳиёт анъанасига мансуб тарзда инсон ақл ва таъблардан иборат эканлиги ҳақидаги таъриф куйидаги жумлада ўз ифодасини топган:

و إنما يقع هذا الاختلاف لاختلاف الطبائع الناس و تفاوتهم في العقول

яъни, “... мазкур ихтилоф инсонларнинг таъблари турли эканлиги ва уларнинг (ўзаро) ақлдаги тафовутлари туфайли содир бўлади”⁶. Фикҳий мавзуларнинг ёритилишида ижтимоий ва ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти ҳисобланган инсонга таъриф бериш аҳамиятлидир. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда, ҳуқуқий оқибатларни тўғри баҳолашда мазкур муносабатлардаги субъект мавзуси ҳар томонлама ўрганиш жуда муҳимдир.

2. الله يحلّل و يحرمّ لمنافع عباده و استصلاحهم

“Аллоҳ ўз бандаларининг фойдаси ва уларнинг манфаати учун баъзи нарсаларни ҳалол ва баъзиларини ҳаром қилди”⁷;

Илоҳий меъёрлар инсон манфаатини (*маслаҳа*) кўзлаши лозим, деган қараш Х аср шофеъий уламоларининг ҳуқуқ назарияси борасидаги фикрларининг марказида турган. Мазкур қараш шариат кўрсатмаларининг ақлга мувофиқ эканлигини, шунингдек қиёсний амалиётга татбиқ этишни тушунтириб беришга хизмат қилган. Шунга қарамасдан, *маслаҳа* концепцияси ўзининг ибтидосида фақатгина назарий қарашлар тизими сифатида сақланиб қолиб, ҳуқуқий жиҳатдан асослашнинг амалий услуби сифатида қўлланилмаган. Мантиққа зид равишда, *маслаҳанин*г шофеъий уламолари орасидаги қиёс услубининг асоси - методологияси сифатидаги тизимли татбиқи мўътазилийларнинг инқирози ва ашъарийя йўналишининг муваффақиятидан сўнг бошланди⁸.

Қаффол Шошийнинг фикрича, ҳуқуқий қоидалар замиридаги сабабнинг (*илла*) ўзи асосий сабаб⁹ туфайлигина мавжуддир, у ҳам бўлса, инсон манфаатидир (*маслаҳа*). Мазкур қарашнинг асосий изоҳи шундаки, илоҳий қонунларнинг инсон манфаати учун хизмат қилиши улар замирида яширинган

⁶ Маҳосин, 76-а; Али Самак, Б.29.

⁷ Маҳосин, 83-а. (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

⁸ Ahmed El Shamsy. *The Wisdom of God's Law: Two theories //Islamic Law in Theories.* – Leiden-Boston, 2014. P.19.

⁹ Маълум бил иълла ал-аъмма

хикматнинг бир кўринишидир. Қонуннинг мазмуни сабаблар туфайли, яъни инсон манфаатини кўзлаган ҳолда юзага келган деган қараш Х асрда мусулмон дунёсида мавжуд бўлган қуйидаги ҳолатларни кўриб чиқишни тақозо этади¹⁰:

1. Илоҳий қонунлар инсон манфаатини кўзлайди деган қараш ақидавий масалаларнинг муҳокамасида муҳим аҳамият касб этган, яъни бундай қараш илоҳий қонунга итоат қилиш шарт эканлигини осон тушунтириб берган.

2. Илоҳий қонуннинг манфаатни кўзловчи табиати ҳақидаги қараш ўша даврда ислом динининг ғайридин олимлар томонидан танқид қилинишига асосли “жавоб” вазифасини бажарган. Қафқол Шошийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни қувватлайди: “...Хукмларнинг ҳикмати ва сабаби ҳақида сўрайдиган инсонларнинг саволларига жавоб тариқасида ўз фикрларимни баён этдим”¹¹. “Маҳосин аш-шариа” асарининг ёзилишидан кўзда тутилган асосий мақсад ҳам, илоҳий кўрсатмаларнинг ақлга мувофиқ эканлиги ҳақидаги қарашни ҳимоя қилиш орқали юқоридаги танқидларга қарши туриш, ҳамда илоҳий меъёрлар тўлалигича “мукамал бошқарув¹²” тамойили асосида эканлигини кўрсатиб бериш эди.

3. Илоҳий кўрсатмалар замирида инсон манфаатларининг ётиши, қиёс методидан унумли фойдаланишда умумий ўлчов - меъёр вазифасини ўтаган десак муболаға бўлмайди. *Маслаҳа* тамойили Х аср ислом ҳуқуқшунослари томонидан қиёс ҳақиқий эканлигини аниқлашда восита вазифасини бажарган. Лекин, *маслаҳа* тамойили у даврда фақат назарий аҳамият касб этган бўлиб, амалда ундан фойдаланилгани ҳақида бирор маълумотга дуч келмадик. Қафқол Шоший ҳам “Маҳосин аш-шариа” асарини янги қоидаларни яратиш мақсадида эмас, балки, ислом дини ва унинг кўрсатмалари ҳақидаги танқидларга муносиб раддия бериш мақсадида ёзган. У ўз асарида “Мусулмон кишиларнинг ақллари англаши учун мазкур ҳукмларни ўша маънолар (*манфаатлар*) билан боғлаб тушунтириш жоиз¹³” дея, айтиб ўтади. Бу даврда *маслаҳа* кўпроқ ақидавий масалаларда назарий шаклда қўлланилган бўлса ҳам, лекин қиёс жараёнидаги умумий асос сифатида ҳали тўла шаклланиб улгурмаган эди. Ашъария йўналишида ақидавий баҳсларда ақл воситасидан фойдаланиш маълум маънода чекланганидан сўнг,

¹⁰ Hakimova, Nigora (2018) "REFLECTION OF HUMAN BENEFIT IN THE LEGAL THOUGHTS OF QAFFAL SHASHI," *The Light of Islam*: Vol. 2018 : Iss. 1 , Article 9.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiaw/vol2018/iss1/9>

¹¹ Али Самак, Б.17

¹² Ал-сияса ал-фодида.

¹³ Иннама ҳия маъанин яжuzu аън тааллақа тилка ал-аҳкам би-ҳа ҳатта тақруба мин уьқул ал-мутаъаббидин.

маслаҳа тамойили ақидавий йўналишдан, ислом ҳуқуқи - фикҳ йўналишига ўтади. Бу эса, ислом ҳуқуқи асосларининг ривожда Х аср шофеий уламоларининг, хусусан, Қафқол Шошийнинг улкан хизматлари борлигини кўрсатади.

3. **ولا شك أن أولى الأشياء بالتحريم و الحظر ما كان ضارا غير نافع و احقهما بالتحليل و الإباحة ما كان نافعا غير ضار**

“Шубҳасиз, ҳаром қилинган ва ман қилинган нарсалар зарарли ва фойдасиздир, ҳалол ва мубоҳлари эса, фойдали ва зарарсиздир”¹⁴;

Юқоридаги қоида ҳам диний таъқиқ ва руҳсатларнинг барчаси инсонни зарардан ҳимоя қилиш ва унинг фойдасини кўзлаган ҳолда жорий этилган, деган мазмунни ўзида жамлайди. Гап шундаки, тадқиқотимиз давомида биз Оксфорд кўлёмаси билан Али Самак таъқиқ қилган, 2007 йил нашр қилинган “Маҳосин” китобини солиштириб бордик ва деярли ҳар бир жумлада фарқларга дуч келдик. Али Самакнинг таъқиқида бу қоида қуйидагича берилганини кўришимиз мумкин:

لا شك أن أولى الأشياء بالتحريم و التحظير ما كان غير نافع و اخفها بالتحليل و الإباحة ما كان نافعا غير ضار

4. **جميع الشرائع معلومة المعانى فى الجملة و العموم**

“Шариатнинг барчаси хусусий ва умумий (мавзулардаги) маънолар (мақсадлар) ҳақидаги билимдир”¹⁵;

Асарда ҳикмат, маъно, ва мақсад сўзлари бир маънода, синоним тарзида қўлланилганини кўриш мумкин. Уламолар мақсад сўзига таъриф берганда, “у шаръий меъёрларни жорий қилишнинг барча ҳолатларида Аллоҳ томонидан белгиланган маънолар ва ҳикматлар”, деб таъкидлайдилар.

Қуйида асарда мавжуд бошқа фикҳий қоидаларни ҳам келтириб ўтиш билан бирга шуни ҳам таъкидламоқчимизки, мазкур мавзу соҳа мутахассиларининг фикр мулоҳазалари учун очик. Илмий анжуманларнинг асосий мақсадларидан бири ҳам илмий соҳа вакилларининг ўз тадқиқотлари борасида ўзаро фикр алмашишлари эканлигини унутмаслик жуда муҳим.

5. **الله تعالى عرف عباده أنه إنما تعبدهم باستصلاحهم بالشرائع**

¹⁴ Маҳосин, 81-б; Али Самак, Б.213(лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда:

لا شك أن أولى الأشياء بالتحريم و التحظير ما كان غير نافع و اخفها بالتحليل و الإباحة ما كان نافعا غير ضار

¹⁵ Маҳосин, 6-б; Али Самак, Б.28 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

Аллоҳ ўз бандаларига шариат кўрсатмалари орқали уларни ибодатга буюрганлиги бандаларга манфаатли бўлишини билдирди¹⁶;

6. **إن الشرائع كلها فى أصولها المختلفة عقلية و لو وقعت على غير ما هي عليه
لخرجت عن الحكمة و المصلحة**

“Шариатнинг барча кўрсатмалари ўзининг турли тарздаги усули билан ақлга мувофиқ келади, агар бу ҳолатдан ташқарига чиқилганда эди, ҳикмат ва фойдадан ташқарига чиқилган бўларди”¹⁷;

7. **و جرى الأمر فى وجوهه و جهاته على وفاق العقول و العادات فى السياسات الفاضلة**
“Иш ўзининг барча томонлари ва жиҳатлари билан ақлга ва “фозил сиёсат” даги урф-одатларга мувофиқ бўлди”¹⁸;

8. **هذه معانى معقولة فى العادات و المعارف مقبولة فى العقول السليمة**
“Булар соғлом ақл қабул қиладиган урф-одат ва билимлардаги мантикий мазмунлардир”¹⁹;

9. **فى اعتقاد علل الشرائع أنها مصالح فى الجملة**
“Шариат кўрсатмаларининг мақсади (иллати) умуман олганда манфаат (яхшиликлар) эканлигига ишонч комилдир”²⁰;

10. **الشارع مستصلح حكيم و ما سوى هذا فهو قدح فى أصل الدين**
“Шориъ (Аллоҳ) инсон манфаатини кўзловчи, Ҳаким Зотдир, бу маънодан ташқаридаги барча тушунчалар дин аслининг қадрини туширишдир (ёмон отлик қилишдир)”²¹;

11. **و لما كان فى الشرائع هذا الصلاح الواضح كان أولى ما تعلقت به الشريعة هو تعظيم العبد لمالكة**
“Шариат кўрсатмаларида шундай очиқ тўғрилиқ бор, шариат энг аввал жорий қилган нарса банданинг ўз Хожасига таъзим қилиши бўлди”²²;

12. **لثبوت الحجة بان الشارع مستصلح حكيم**

¹⁶ Али Самак, Б.34

¹⁷ Маҳосин, 6-б; Али Самак, Б.29 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: إن الشرائع كلها المختلفة عقلية و لو وقعت على غير ما هي عليه لخرجت عن الحكمة و المصلحة)

¹⁸ Маҳосин, 8-б; Али Самак, Б.34 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: و جرى الأمر فى وجوهه و جهاته على وفاق العقول و العادات فى السياسات الفاضلة)

¹⁹ Маҳосин, 9-а; Али Самак, Б.34 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: هذه معانى معقولة فى العادات و المعارف مقبولة فى العقول السليمة)

²⁰ Маҳосин, 9-б; Али Самак, Б.34 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: وفى اعتقاد علل الشرائع أنها مصالح فى الجملة)

²¹ Маҳосин, 9-б; Али Самак, Б.34 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

²² Маҳосин, 8-б; Али Самак Б.33 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: و لما كان فى الشرائع الصلاح الواضح كان اول ما تعلقت به الشريعة هو تعظيم العبد لمالكة)

“Шореъ инсонларнинг фойдасини кўзловчи ва Ҳаким Зот эканлигига хужжатнинг собитлиги”²³;

13. من تأمل هذه المعانى و اتساقها علم أن مصدر هذه الأحكام من عند احكم الحكماء

“Кимки мазкур маънолар (мақсадлар) ва уларнинг изчиллиги ҳақида ақл юритса, бу ҳукмларнинг асоси ҳакимларнинг энг Ҳакими хузуридан эканлигини билади”²⁴;

14. تحت هذه المقادير في اتفاقها و اختلافها معانى صحيحة متعلقة بالحكمة البالغة

“Ушбу миқдорларнинг мутаносиблиги ва номутаносиблиги замирида буюк ҳикмат билан боғлиқ ҳақиқий маънолар (мақсадлар) мавжуд”²⁵;

15. والعقوبات عن الجرائم واجبة في العقول

“Жиноятлар(нинг олдини олиш) учун уларга жазо тайинлаш ақл орқали вожибдир”²⁶;

16. العقلاء كلهم محجوجون بعقولهم

“Оқилларнинг барчаси далилларга ўз ақллари орқали ишонадилар”²⁷;

17. مذاهب الفقهاء في الجملة لا ينكرون توسعا في استنباط المعانى

“Фикҳлар (фикҳий) мазҳаблари, умуман олганда, маъноларни кенгайтирилган ҳолда истинбот қилишни инкор қилмайдилар”²⁸;

18. الشريعة موضوعة للناس استصلاحا لهم

“Шариат инсонларнинг фойдаларини кўзлайдиган концепциядир”²⁹;

19. الشرائع لم تجب لآعيانها بل بوضع واضع آياها استصلاحا لعباده

“Шариат кўрсатмалари ўзининг аслиятига кўра вожиб қилинмаган, балки бандаларнинг фойдаларига ишлаш учун таъсис этилган”³⁰;

20. العدل و أداء الأمانة والقيام بالنصيحة خصال عقلية

²³ Маҳосин, 9-б; Али Самак, Б.34 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

²⁴ Маҳосин, 62-б; Али Самак, Б.170 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

²⁵ Маҳосин, 66-а; Али Самак, Б.178 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: تحت هذه المقادير في اتفاقها و اختلافها معان صحيحة متعلقة بالجملة البالغة)

²⁶ Маҳосин, 80-а; Али Самак, Б.188 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: والعقوبات على الجرائم واجبة في العقول)

²⁷ Маҳосин, 76-а; Али Самак, Б.200 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

²⁸ Маҳосин, 101-а; Маҳосин, Б.261 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: مذاهب الفقهاء في الجملة لا ينكرون في استنباط المعانى)

²⁹ Маҳосин, 112-а; Али Самак, Б.284 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

³⁰ Маҳосин, 112-а; Али Самак, Б.284 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: الشرائع لم تجب لآعيانها بل لوضع الواضع آياها استصلاحا للعباد)

“Адолат, омонатдорлик ва насиҳат қилиш бу ақлий фазилатлардир”³¹;

21. إغراء بالمضار3ثبت في العقول السليمة أن ترك السياسة العامة و الخاصة إمراج و إفساد و

“Умумий ва хусусий сиёсатни тарк этиш бошбошдоқлик, бузғунчилик эканлиги ва зарарга етаклаши соғлом ақл билан исботланган”³²

22. المقارة على الفساد خروج عن الحكمة و ترك الشرائط السياسة الفاضلة و السنة العادلة

“Фасод устига қурилган манзил/қароргоҳ ҳикматдан ташқарига чиқиш, фозил сиёсат ва адолатли суннат шартларини тарк қилиш демақдир”³³;

23. و ان استوت المعاني في الجرائم استوت العقوبات

“Жиноятларнинг маъноси (мақсади) ўзгарса, жазолар ҳам ўзгаради”³⁴;

24. و إنما حرمت الأشياء امتحانا من الله لعباده

“Нарсалар Аллоҳ томонидан бандаларга имтиҳон ўлароқ ҳаром қилинган”³⁵;

³¹ Маҳосин, 186-а; Али Самак, Б.446-447 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

³² Маҳосин, 227-б; Али Самак, Б.545 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: ثبت في العقول السليمة أن ترك السياسة للعامة (و الخاصة إمراج و إفساد و أعرابا لمضار

³³ Маҳосин, 240-б; Али Самак, Б.575 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: المقازة على الفساد خروج عن الحكمة و ترك (الشرائط السياسة الفاضلة و السنة العادلة

³⁴ Маҳосин, 246-б; Али Самак, Б.590 (лафзий фарқлар мавжуд, Али Самакда: فإذا استوت المعاني في الحرام استوت (العقوبات

³⁵ Маҳосин, 86-а; Али Самак, Б.225 (лафзий фарқлар мавжуд эмас)

